

UNGVÁRY KRISZTIÁN

Válasz Ignác Károlynak*

Köszönettel tartozom Ignác Károlynak azért, hogy részletesen elemezte munkámat. Úgy gondolom azonban, hogy recenzensem nem járt el velem szemben korrekt módon.

A kritikus bírálat sokféle lehet. Kezdődhet az egyes tárgyi tévedések felsorolásával és esetleges javításával, folytatódhat a mű koncepciójának kétségbe vonásával, és végződhet azzal, hogy a szerző vizsgálati módszereinek alkalmatlanságát mutatja ki a kritikus. Ignác Károly alapvetően az utóbbit választotta. Mivel ez igen súlyos kritikát jelent, szükségesnek tartom, hogy megcáfoljam.

Ignác többek között azért marasztal el, mert könyvemben az államszocialista átalakulást és az antiszemitizmust a „minden mindennel összefügg” elv alapján összemosisom. Állításával ellentétben sehol sem fogalmaztam meg azt, hogy a két fogalom összefüggései csak a Horthy-korszakban vizsgálhatók. Mondhatja azt, hogy a bizonyításra egy másik gazdaság- és/vagy fogalomtörténeti munkát lett volna érdemes írnom, de ezt a kijelentését az olvasó csak akkor tudná értelmezni, ha recenziójában foglalkozott volna annak részletes és tételes bizonyításával, hogy az általam használt eszközök miért nem alkalmasak tézisem bizonyítására.

Ignác szerint munkám azért is alkalmatlan erre, mert „még röviden” sem írom le, hogy az általam használt kifejezéseket a

* IGNÁC Károly: „Antiszemita szociálpolitika” mint államszocialista megoldás? *Múltunk*, 2014/1., 52–73.

szakirodalom, illetve én magam milyen értelemben használom. Ez így nem teljesen igaz: munkámban meglehetősen sokat foglalkozom a tervgazdaság, a tervszerű gazdálkodás stb. fogalmainak tartalmával. Arra természetesen nem térek ki, hogy ezeket a kifejezéseket mások másutt milyen értelemben használták még, és arra sem, hogy az említett fogalmakat hogyan lehetne egymástól elkülöníteni, mivel én nem fogalomtörténeti munkát írtam, és ilyet nem is ígértem könyvemben az olvasónak. Nyilván mást jelent a tervgazdaság és mást a tervszerű gazdaság. A különbség azonban nem túl nagy, különösen nem ideológiai értelemben – ezt az olyan életutak bizonyítják leginkább, mint Csikós-Nagy Béláé, aki a két rendszer között különösebb zökkenők nélkül tudott lavírozni. A gazdaságpolitikusok számára a két fogalom között nyilván hatalmas különbségek feszülnek: az egyszerű választók számára azonban, akik az ebből desztillált politikai programokról szavaznak (ennek következményei ráadásul ijesztően hasonlóak), ezek a különbségek láthatatlanok. Ha Ignác szerint munkám értelmezését lehetetlenné teszi a terminológia általa vélelmezett pontatlansága, akkor ezt ki kellene tételesen mutatnia, de ezzel írásában adós marad.

Recenzensem nyilvánvalóan mélyen elutasítja mondanivalómat. Az azonban, hogy személyemnek „leleplező” szándékot tulajdonít, méltatlan. Ha már a fogalomhasználat pontatlanságait veti szememre, akkor meg kell kérdeznem Ignácztól: tisztában van-e a „leleplezés” és a „megértésre törekvés” közötti különbséggel? Egy mű, amely „leleplező” szándékkal íródott, nem tekinthető komoly tudományos munkának, mivel hiányzik belőle a megismerés igényének attitűdje, ami viszont egy tudományos munkánál elengedhetetlen. Én ráadásul ennél jóval tovább is mentem: nemcsak megismerni, hanem megérteni is kívántam könyvem szereplőit. Így Matolcsy Mátyástól, Imrédy Bélától, Endre Lászlótól és különféle nyilas ideológusoktól sem vitattam el azt, hogy állításaikban található „racionális mag”. Sőt, egyes recenzenseim éppen azt rótták fel nekem, hogy túlságosan is megértő vagyok munkám alanyaival szemben.² Mindez odáig

²Lásd Bódy Zsombor: Társadalomtörténeti észrevételek Ungváry Krisztián „A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antisze-

fajult, hogy Németországban könyvem kapcsán a *Die Welt* vezető publicistája burkolt antiszemitizmust tulajdonított nekem.³

Ebből adódóan prekoncepciónak érzem, amikor Ignác azt rója föl, hogy én a „szocializmus” fogalmát mindig negatívan ítélem meg. Nem írom azt, hogy a „mindenféle újraelosztás, a piaci folyamatokba való állami beavatkozás „egy-az-egyben” volnának bizonyítékok a fasiszta és a kommunista társadalom-politikusok gondolatainak azonosságára, már csak azért sem, mert a két gondolkodás nem azonos, hanem csak hasonló.

Vissza is kell kérdeznem: Ignác szerint az államilag központosítottan végrehajtott újraelosztás, a társadalmi igazságosság és jólét érdekében történő, piaci folyamatokba való állami beavatkozás nem fontos és integráns része a szocialista gazdasági modellnek? Ignácznak arra is választ kellett volna adnia, hogy azok a gondolatok, amelyek miatt én Gömbös, Bajcsy-Zsilinszky, Eckhardt vagy Szabó Dezső nézeteinek bizonyos elemeit „szocialistának” neveztem, akkor valójában mégis kicsodák, ha nem szocialisztikus vagy adott esetben szocialista gondolatok? Lehetett volna azt fejtegetni, hogy az említettek csak „szociálisan” gondolkodtak, de semmilyen szempontból nem tekinthetők „szocialistának” (ezzel nem értenék egyet), de akkor ez bizonyításra szorulna. Ignác azonban nem ezt teszi, hanem gyors mozdulattal mindent, ami a szélsőjobb szerzők kapcsán az ő szocialista nézeteikre utalna, „propaganda-izű” szövegnek tekint (miközben ezeket a szövegeket az érintettek több esetben kifejezetten nem a nyilvánosságnak szánták!). Tényleg fel kell tennem a kérdést: ha ezek propagandaszövegek, akkor mit ért azon, amely szocialista nézetekre utal, de nem propagandaszöveg? Talán Rákosi, Révai vagy Kádár zártabb körben elmondott beszédeit?

Ignác szerint én „reflektálatlanul, kollektívumként” mutatom be a szélsőjobboldalt és a zsidóságot. Ehhez képest mun-
tizmus Magyarországon 1919–1945” című könyve kapcsán. *Korall*, 2013/3. 168.

³Lásd Thomas SCHMID: Antisemitismus hat keine Ratio. *Die Welt*, 2013. 10. 28. http://www.welt.de/print/die_welt/kultur/article121266670/Antisemitismus-hat-keine-Ratio.html. Sajátos módon Schmid írására a lapban nem válaszolhattam.

kám egymástól elkülönítve tárgyalja a jobb- és szélsőjobboldal exponenseit, a zsidóság gazdasági és társadalmi rétegződéseit pedig kifejezetten részletesen ismerteti.

Ignác félreolvasásaira példa, amikor felteszi a retorikai kérdést: „tényleg egy szintet jelentett a Horthy-korszakban a harapófogó két ága: a virulens szélsőjobb és a betiltott szélsőbal, amely úgymond összeszorította a zsidóságot?” Ehhez képest az én szövegemben abban a mondatban, amelyet Ignác kritizál, szó sincs Horthy-rendszerről. Azt írom: (1919-től) „megszületett az a paradoxon, amelynek két ellentétes irányú eleme a következő évtizedekben különböző intenzitással, de harapófogóként szorította össze a magyar zsidóságot: a szélsőjobb bolsevikként és magyarelles kizsákmányolóként, a szélsőbal pedig a proletariátust nyomorgató kapitalistaként és dekadens kispolgárként tekintett a zsidókra”. Majd következik az utalás a sztálinista rendszerre. Magyarán: szövegemben annak ellenkezője áll, mint amit Ignác állít! A harapófogó két ága tehát nem egyszerre, hanem 1945-ig egyik, utána pedig másik ágával szorított. Beismerem, lehet erre mondani, hogy ez képzavar, de a mondat figyelmes olvasása nyilvánvalóvá teszi hogy nem egyidejűségről van szó.

Nem tartom korrektnek, hogy Ignác könyvemben olyan dolgokat kér számon, amelyek nem tartoznak annak szűken vett témájához, de amelyeket másutt egyébként részletesen megírtam. Példa erre az 1945 utáni korszak kezelése, amire helyenként reflektálnom kellett, mivel a főszereplők életútja sem mindig zárul 1945 után, illetve maga a téma is átnyúlik a későbbi korszakokra – bizonyos szempontból sajnálatos aktualitását is ez biztosítja. Ám azt a kérdést, hogy az 1945 utáni évek miért nem „demokratikusak”, már 1999-ben külön tanulmányban kifejtettem,⁴ és teljesen feleslegesnek tartottam, hogy itt megismételjem, annál is inkább, mert a mainstream szakirodalom ebben a kérdésben az én álláspontomon áll.⁵

⁴ UNGVÁRY Krisztián: Magyarország szovjetizálásának kérdései. In: *Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről*. Osiris, Budapest, 2001. 279–308.

⁵ Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Budapest, 1999 jellemző módon a teljes 1945 és 1948 közötti korszakot a „Magyarország szovjetizálása” című fejezetben szerepelteti.

Ignác kétségbe vonja, hogy a németellenes rasszizmus 1945 után állami ideológia lett, de kritikáját semmilyen adattal vagy argumentációval nem támasztja alá. Bár ez a kérdés munkámban nem központi jelentőségű, ennek ellenére hoztam fel példákat arra, hogy állításom mire alapozom. Röviden összefoglalva: 1945 után a népbíróságok ítélkezési gyakorlata, a háborús bűnösök elítélésére vonatkozó törvények, a kommunista, parasztpárti és kiscgazda sajtó és a tárgyban elhangzott országgyűlési interpellációk, illetve felszólalások többségükben egyaránt rasszista alapú németellenességet közvetítettek. Erről egyébként a kérdés szakirodalma is hasonlóan ír.⁶

Ignác szerint a német- és zsidóellenesség párhuzama erőszakolt. Állításának alátámasztására bizonyítékokat nem hoz, csupán Romsics Ignác kritikájára hivatkozik.⁷ Romsics azonban olyan állítást tulajdonított könyvemnek, amely abban nem szerepel. Sehol sem állítottam, hogy Trianonért a zsidókat és a svábokat egyformán felelősnek tartotta volna bármilyen politikai irányzat. Azt állítottam, hogy Trianon sokkja átprogramozta a korábbi ellenségképeket, és a zsidó- és németellenesség egyfajta antiliberális és antikapitalista bírálatban fonódott össze, mivel Magyarországon a modernitás hordozói között e két csoport országos arányszámán messze felülmúlóan szerepelt.

A kritika kapcsán van egy alapjában koncepcionális kérdés, amelynek kapcsán recenzensem (Bódy Zsomborral együtt⁸) elmarasztal. Szerintük egy történelmi szakmunka elsődleges feladata nem az lenne, hogy jelenkori ideológiai emlékezetpolitikai vitákban közvetlenül részt vegyen, azokhoz történeti

⁶ Nemcsak a német álláspontot egyoldalúan képviselő Johann Weidlein, hanem az ezzel egyáltalán nem gyanúsítható Tóth Ágnes is ugyannerre a következtetésre jutott. Lásd uő: A hatalmi átrendeződés és a kényszeremigráció összefüggései Magyarországon (1944–1948) In: GYENESEI József (szerk.): *Ingenia et Studia: Tanulmányok a 80 esztendőös Iványosi-Szabó Tibor tiszteletére*. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét, 2013. 115–126., valamint uő: *Telepítések Magyarországon 1945–1948 között. A németek kitelepítése, a belső népmozgások és a szlovák-magyar lakosságcsere összefüggései*. Budapest, 1993.

⁷ ROMSICS Ignác: Ungváry Krisztián: A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon 1919–1945. *Történelmi Szemle*, 2013/1. 154–160.

⁸ Uo. 158.

alapanyagot és érveket szolgáltatasson. Ezzel több ponton sem értek egyet. Azt természetesen készséggel elismerem, hogy az emlékezetpolitikai viták és a történelmi szakmunkák között általában műfajbéli különbségek vannak. Ennek ellenére azonban úgy gondolom, számos példa van arra, amikor egy történelmi szakmunka aktuális emlékezetpolitikai mondandóval is bír. Elég lenne, ha csak Szekfü Gyula: *A száműzött Rákóczi* című híres tanulmányát említeném. Ám a második világháború kapcsán például Németországban több tucatnyi szigorúan történelmi szakmunka született, amelyekre a napi politika és az emlékezetpolitika rendszeresen hivatkozik, sőt adott esetben éppen ilyen szakmunkák váltottak ki emlékezetpolitikai vitákat is.⁹ Azért sem tartom ezt a kritikát megalapozottnak, mert az emlékezetpolitikai viták máshonnan nem is szűrhetik le argumentációjukat, mint tudományos szakmunkákból – más kérdés, hogy ezt azért általában indirekt módon teszik. Az utóbbi években azonban nem a történetírás, hanem az emlékezetpolitika az, amely a másik „munkaterületére” egyre intenzívebben behatol. Jelenleg már ott tartunk, hogy a Horthy-korszakkal kapcsolatos alapinformációk állami szinten kérdőjeleződnek meg, mint ahogyan azt a kötelező történelmi kánonként előadott Terror Háza Múzeum, az alkotmány preambuluma és a német megszállási emlékmű ügye is mutatja. Külön említést érdemel a Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet, amelyet a népiek örökségét továbbvivő kör vezet, és az érintettek ezt a kontinuitást egyáltalán nem is titkolják.¹⁰ Ennek a folyamatnak egyik

⁹ Timothy SNYDER: Véres övezet, Christopher Clark első világháborús monográfiája (amely hamarosan magyar nyelven is hozzáférhető) vagy a Stephanie Courtois szerkesztette „A kommunizmus fekete könyve”. Továbbá Jörg BABEROWSKI: *Verbrannte Erde. Stalins Herrschaft der Gewalt*, Daniel Jonah GOLDHAGEN: *Hitler's willing Executioners* vagy Jörg FRIEDRICH: *Die Brand* című kötete példa arra, amikor (különböző színvonalú) tudományos monográfiák emlékezetpolitikai viták kiobbantójává válnak, és egyúttal megtermékenyítően hatnak a történettudományra is, amennyiben nyomukban számos, téziseiket finomító vagy akár cáfoló mű is keletkezik.

¹⁰ Bíró Zoltán, a harmadik út egyik ideológusa a rendszerváltás éveiben ennek az intézetnek vezetője. Sajátos, a népiekkel esszenciálisan egyező nézeteit 2013. december 9-én intézete „nemzetközi” konferenciáján is előadta. Feljegyzés erről a szerző birtokában.

közvetlenül is szenvedő alanya ráadásul nem más, mint a recenzens munkahelye (gondolok itt levéltárának és székhelyének sorsára). Ha mástól nem, de recenzensemától éppen dicséretet vártam volna azért, hogy munkámmal aktuális emlékezetpolitikai vitákat is befolyásolni kívánok.

Másokhoz hasonlóan Ignác is szememre hányja, hogy én lényegében az Erdei-féle kettős társadalomelméletet tekintem kiindulópontnak. Ez tévedés. Az Erdei-féle elméletet kritikával illettem, éppen burkolt antiszemita tartalma miatt. Amit én kiindulópontnak tekintek, az egy társadalomtörténetileg osztatlanul elfogadott tény, nevezetesen a zsidó és a sváb asszimilánsok felülreprezentáltsága a polgárosodás folyamatában. Erre a statisztikailag egyértelmű tényre többfajta elméletet is lehet készíteni, de ezzel én csak annyiban foglalkoztam, hogy az Erdei-féle elméletet és annak kritikáját megemlítettem, illetve annyiban, hogy erre a történelmi tényre kíséreltem meg adaptálni Bibó Istvánnak a zsidókérdésről egyoldalúan kifejtett gondolatait. Nem értem, miért kellene nekem még egyszer azt a munkát elvégezni Erdei kettős-társadalomelmélete kapcsán, amelyet Karády Viktor számomra meggyőzően már megírt?

Ignác szerint én nem foglalkozom sem általánosságban, sem konkrétan azzal, hogy a korszak szociál- vagy társadalompolitikájának egészét tekintve mekkora szerep jutott a diszkriminációnak és az antiszemitizmusnak. Úgy tűnik, hogy recenzens elfelejtette, mit is olvasott, mivel ennek a kérdésnek tárgyalása munkámon vörös fonalként húzódik végig. Nemcsak abban a fejezetben, amely 33 oldalon keresztül elemzi a magyar társadalom- és szociálpolitikát, hanem a Gömbös-kormány, Imrédy Béla, Teleki Pál, valamint az ONCSA, az ÁDOB, a Hangya, a földosztási projektek stb. kapcsán is újra és újra előjönnek ezek a kérdések. Természetesen lehet recenzensemben hiányérzet, mivel azt nem írtam meg, hogy az összes szociál- és társadalompolitikai intézkedés hány százalékában jutott szerep a diszkriminációnak és antiszemitizmusnak. Azt hiszem, hogy azt viszont egyértelművé tettem, hogy ezek a szempontok a szociál-, illetve társadalompolitikai intézkedéseket nagy mértékben meghatározták. Kisebb részben azért, hogy zsi-

dók kárára juttattak másokat előnyökhöz, nagyobb részben pedig azért, mert a költségvetés nagyobb szociális kiadásokat lehetővé tévő konszolidációját már a Gömbös-kormány is zsidóellenes gazdasági intézkedésekkel akarta megvalósítani, sőt maga a Nagyatádi-féle földreform is felülreprezentáltan sújtotta a zsidóságot. Talán azt akarja állítani Ignác, hogy az antiszemitizmus a társadalompolitika sok területén (konkrétan, ahol csak lehetett) ne lett volna meghatározó erejű? Természetesen tárgyalhattam volna külön és részletesen a társadalombiztosítás, a gyermekvédelem, a betegbiztosítás kérdéseit, de nem értem, mivel vitt volna ez közelebb ahhoz, amit könyvem előszavában ígértem. Ott ugyanis mindjárt az elején leszögeztem, hogy a szociálpolitikai kérdéseket annyiban kívánom tárgyalni, amennyiben az antiszemitizmus dinamikájának megértéséhez szükséges. Könyvem olvasója sehol sem kapott ígéretet arra, hogy a teljes magyar szociálpolitika részletes monográfiáját fogom neki nyújtani.

Ignác elmarasztalja forráskezelésemet, és kétségbe vonja, hogy az általam a bürokratikus antiszemitizmusra adott példák reprezentatívak lennének. Bírálatát megalapozatlannak tartom. Egyrészt azért, mert kritikája semmilyen konkrét ellenérvet nem tudott felhozni velem szemben, én viszont példák tömegével támasztottam alá állításomat. Másrészt pedig azért, mert én nem csak egyének kijelentéseiből vezettem le a bethleni konszolidáció törekénységét, hanem az egyetemi ifjúság mozgalmából, az orvosi és mérnöki kamara tevékenységéből, valamint különböző statisztikai adatokból, amelyek közül, azt hiszem, mindent elmond az, hogy állami állásba zsidó orvost vagy ügyvédet csak a legritkább esetben vettek fel – az országban mindenütt. Ignác egyetlen konkrét esetet említ: „mennyiben reprezentatív a hírhedt antiszemita, Endre László főszolgabírói tevékenysége az egész magyar közigazgatásra nézve?” Erre azonban kétszeresen is választ adtam munkámban. Egyrészt azzal, hogy Endre, tevékenysége során, Bajcsy-Zsilinszky Endrétől kezdve számos elvbarátját tudta mozgatni, másrészt pedig azzal, hogy azokat a jelenségeket, amelyeket Endre kapcsán tárgyaltam, más vármegyék esetében is bőségesen ki le-

hetett mutatni. 1938-tól pedig a jelenség az országban teljesen tömegessé is vált, amit éppen a vármegyéktől érkező és ott különböző gyűléseken megszavazott antiszemita törvényjavaslatok bizonyítanak.

Ignác szememre hányja: „miért kell azt feltételezni, hogy a konszolidációnak mindenhol egyforma hatása lett volna?” Én azonban ezt sehol sem feltételeztem és nem is állítottam. Így recenzensem nem velem, hanem önmagával vitatkozik.

Ignác azzal is kétségbe vonja az antiszemitizmus elterjedtségéről tett állításaim reprezentativitását, hogy (mint ahogyan magam is írom¹¹) a népiek két fontos napilapjában, a *Válaszban* és a *Kelet Népe*ben nem jelentek meg antiszemita írások, míg ezzel szemben az ott is publikáló népieket én antiszemita kijelentésekért marasztalom el. Őszintén bevallom, itt nem értem recenzensemét. Azt állítja, hogy a népiek általam idézett antiszemita kirohanásai nem reprezentatívak, azért, mert létezett két olyan folyóirat, ahol nem zsidóztak? Nem arról van inkább szó, hogy a két említett folyóirat csak azért nem közölt antiszemita írásokat, mert szerkesztőik ezt nem engedték?

Hozzá kell tennem: nem azt írtam, hogy minden népi író antiszemita lett volna. Csupán arra hívtam fel a figyelmet, hogy ezt az értelmiségi kört sokkal inkább jellemezte az antiszemitizmus, mint ahogyan az ma közismert. Itt pedig nem állhatom meg, hogy egy kiszólással éljek. Mi sem igazolja állításomat jobban, mint az, ha megnézzük, mit és hogyan képviseltek a népi írók 1990 utáni prominensei vagy hogy milyen történelemszemléletet, illetve emlékezetpolitikai narratívát valósít meg a népiek darabjait kiemelten kezelő Új Színház...

A forráskezelés kapcsán nem tudom értelmezni azt a szemrehányást, amely szerint „forráskezelési és módszertani beve-

¹¹ Érdekes módon Ignác azért is elmarasztal, mert monográfiámban azokat a tényeket is megemlítem, amelyek fő állításomnak ellentmondanak: „A szerzőnél a példák ugyanis szinte mindig 'reprezentatívak', 'jól jellemzik' az adott kérdést... Vagy ha esetleg mégsem, akkor az adott példa lábjegyzetbe kerül...” Itt tényleg úgy érzem magam, mint az egyszeri nyuszi, aki ha sapka van a fején, akkor azért kap pofont, ha pedig nincs, akkor azért. Szomorú, hogy Ignác egyetlen esetben sem vette a fáradságot, hogy példáim reprezentativitását cáfolja.

zető hiányában nehezen hámozható ki, hogy mik voltak a források kiválogatásának szempontjai, az egyes állítások mögött a konkrét, idézett példákon kívül milyen forráscsoportok, szövegek feldolgozása áll”.¹² Természetesen elvileg leírhattam volna, hogy átnéztem pl. az összes minisztertanácsi jegyzőkönyvet, illetve a Baross Szövetség lapját. De ha valaki veszi a fáradságot és megnézi a források jegyzékét, akkor ezt amúgy is látja, mint ahogyan látja azt is, hogy a felhasznált szakirodalmi felsorolás 552 címet tartalmaz. Természetesen nyitva áll Ignác előtt a lehetőség, hogy bebizonyítsa: szelektíven vagy akár demagóg módon érvelek, mert ami nekem ellentmondott volna, azt elhallgattam. Ezzel azonban recenzensem adós maradt.

Ignác elmarasztal azért, mert míg egyes munkák állításaival vitatkozom, másokról említést sem teszek. Így hiányzik Kovács Tamás, Paksy Zoltán és Paksa Rudolf említése. Formailag recenzensemnek igaza van. Hozzá kell azonban tennem, az említett szerzők közül ketten éppen az én kutatásaimra támaszkodva jutottak hasonló eredményekre,¹³ mint én, Kovács Tamás viszont olyan témákról írt,¹⁴ amelyek nem tartoztak munkám lényegéhez. Természetesen hasznos lett volna őket is megemlítenem, de mentségemre szolgáljon, hogy ezt a könyvet hosz-

¹² Recenzensem szerint le kellett volna írnom, hogy hogyan, milyen források alapján elemzem egy értelmiségi csoport, illetve közszereplők véleményét. Véleményem szerint ez egy egyetemi szemináriumon kétségkívül hasznos feladat, de egy tudományos monográfiában ezekre a didaktikai kérdésekre nem szükséges kitérni külön, mivel a bemutatás ezt úgy is egyértelművé teszi. Ráadásul esetemben az általam idézett „vélemények” nyilvános és nem nyilvános megszólalásokban, hosszú időn keresztül hasonló módon előadottak, és ezért annyira egyértelműek, hogy teljesen felesleges szájbarágásnak tartottam volna reprezentativitásukon elmélkedni. Ignác jobban tette volna, ha arra hívta volna fel figyelmem, milyen lényeges forráscsoportok kiértékelését mulasztottam el, amelyek hatására esetleg ellentétes véleményre juthattam volna.

¹³ Lásd PAKSA Rudolf: *Magyar Nemzetiszocialisták. Az 1930-as évek új szélsőjobbaldali mozgalma, pártjai, politikusai, sajtója*. Budapest, 2013. (Ennek 47–48. oldalán külön részletes értékeléssel arról, hogy munkám számára mennyire meghatározó volt). Paksy Zoltán ugyanezt kötete bemutatóján hangsúlyozta. (*Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939*. Budapest, 2013)

¹⁴ Kovács Tamás elsősorban a rendvételem-kutatással, illetve a nyilas erők szakszervezetekkel foglalkozott.

szű éveken át írtam. A nyilasokkal kapcsolatos részek 2000-től több helyen is megjelentek (amire Paksa és Paksy hivatkozik is).

Ignác azt állítja, hogy szerintem 1939-ben a választásból teljesen kizárták a zsidókat. Ehhez képest munkámban az szerepel, hogy a választójogot csak a 100 éve magyar honos családoknak adták meg – magyarán Ignác olyasmit tulajdonít nekem, aminek ellenkezőjét állítottam.

Ignác szerint én nem korrektül vitatkozom, és erre Gergely Jenő Méhely-értékelését említi példának. Ezt az állítást vissza kell adresszálnom recenzensemnek. Én azt állítottam, hogy Méhely Lajost Gömbös sokra tartotta, ezt forrással is alátámasztottam, és megjegyeztem, hogy a kérdést Gergely más-ként értékelte. Az általam megadott lábjegyzetben pontosan ez szerepel, nevezetesen Gergely azon állítása, hogy Gömbös nem vette át Méhely fajbiológiai nézeteit. Ezt azonban Gergely nem támasztotta alá semmivel, míg vele szemben az általam idézett Gyurgyák János épp arra hozott bizonyítékot, hogy Gömbös Méhelyt „ideológus fővezérnek” tekintette.

Abban igazat tudok adni recenzensemnek, hogy sajtó és közvélemény kapcsán jót tett volna munkámnak, ha Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban* című monográfiáját használom. Ezzel szemben állításaim félreinterpreterálásának tartom, amikor Ignác azt adja számba, mintha én az általam antiszemitanak nevezett jelenségeket a „társadalom többsége” akaratanak tartanám. Ignác szerint én „megkonstruált” [sic!] és 1920--1944 között folyamatosan változatlan antiszemita közvéleményt kívánok bizonyítani, ami többszörösen sem igaz. Egyrészt azért, mert az antiszemita jelenségekben, illetve az ezzel kapcsolatos publicisztikákban különbségeket mutatok ki. Másrészt azért, mert a magyar társadalom többsége eleve nem nyilvánított politikai véleményt, mert a választójogosultság igen korlátozott volt, s egyébként is, a társadalom nagy része aktívan sem akkor, sem ma nem politizált. Ami munkám esetében „közvélemény”-ként jelenhet meg, az alapvetően az értelmiség véleménye. Mindez 1939-ig igaz, ám ekkor a választás újra titkossá vált, és emellett minden korábbtól eltérő eredményt hozott.

Meglepődtem, hogy Ignác ennek kapcsán a választásokról írt tézisemet sem tudja osztani, hiszen neki, mint a választási rendszer avatott kutatójának tudnia kellene, hogy állításom, amely szerint a nyilas párt országos átlagban 40%-ot kapott ott, ahol indulhatott, és nincs okunk azt gondolni, hogy ahol nem indult, ott kevesebbet kapott volna, megalapozott. Ellenvetésként azt hozza fel, hogy a választási eredmények effajta extrapolálása összesen 134%-os eredményt hozna, ezért érvelésem tudománytalan. Ignác azonban elhallgatja azt, hogy csak a nyilasokról mondható el: a különböző típusú választókerületekben (Kelet- és Nyugat-Magyarország, vidék, kisváros, főváros stb.) meglehetősen kis szórással átlag 35-40%-ot szereztek, míg a szociáldemokraták, a liberálisok és a kisgazdák tipikusan csak bizonyos területeken tudtak kiugró választási eredményeket elérni, és bizonyos kerületekben azért nem is indultak, mert esélyük sem volt. Ezzel szemben a nyilasok teljesen véletlenszerűen döntötték el, hogy hol indultak, és hol nem. Már Szöllösi-Janze Margit is megállapította a nyilasokról szóló 1989-es monográfiájában,¹⁵ hogy a nyilas jelöltek a társadalom minden rétegében átütő sikert értek el. Ezt támasztják alá Paksa Rudolf és Paksy Zoltán kutatásai is – amelyek ismeretének állítólagos hiányát furcsa módon éppen recenzensem hányja szememre, miközben tartalmukkal, úgy tűnik, ő nincs teljesen tisztában.

Úgy tűnik, Ignác a népi írókról írtakat munkám mélypontjának tartja. Ehhez joga van, de az nem fair, hogy meg sem kísérli megérteni gondolatmenetemet, hanem ehelyett „leleplező” szándékot tulajdonít nekem. A népi írókat – állításával ellentétben – tematikus csoportosításban, az egyes alkotókat külön-külön tárgyalva mutattam be. Sajnos, Ignác nem osztotta meg olvasóival, hogy szerinte a népiek antiszemitizmusa miben volt más, mint mondjuk a keresztény középosztályé vagy a nyilasoké, miközben engem „szétfolyó fogalomhasználatban” nyilvánít vétkesnek. Gyanúm szerint azért sem tette ezt, mert a tagadhatatlan különbségek az áldozatok szempontjából

¹⁵ SZÖLLÖSI-JANZE Margit: *Die Pfeilkreuzlerbewegung in Ungarn. Historischer Kontext, Entwicklung und Herrschaft*. München, 1989.

teljesen lényegtelenek, és ő sem jutna sokra, ha az enyémnél pontosabb fogalmat keresne a népiek antiszemitizmusára – de hozzáteszem, ezt kritikájában meg sem próbálta. Sok népi értelmiségi kifejezetten uszított a zsidók ellen, míg akadtak nyilasok (még prominensek is), akik zsidókat mentettek. Ideológiai szempontból pedig a nyilas pártprogram éppen úgy „csak” a zsidóság kivándoroltatását jelölte meg kívánatos célnak, mint a Parasztpárt 1939-es programja, csak éppen utóbbi ezt burkolta, míg előbbi nyíltan tette.

Veres Péter kapcsán Ignác szerint én pontatlanul idéztem, amikor azt állítottam: az író az első zsidótörvény kapcsán csak azt kifogásolta, hogy az nem juttat az alsóbb osztályoknak a koncból. Veres arról elmélkedett, hogy az egész a polgárság belügye – de az a kontextus, amelyben ezt tette, egyértelműen jelzi: Veresnek az fájt, hogy a zsidóellenes törvény társadalompolitikai hatásai az alsóbb néposztályoknak nem juttatnak semmit. Miért téves akkor az én meghatározásom?¹⁶

Aki elolvassa munkámból a magyar zsidóság társadalmi és gazdasági helyzetéről írt fejezetet, annak egyébként bizonyos megértéssel kell viseltetnie a népiek antiszemitizmusa iránt. Az ő antiszemitizmusuk ugyanis nem személyi haszonlesésből és nem is antijudaizmusból fakadt, hanem abból a vágyból, hogy a legszegényebbek szociális helyzetén javítani lehessen. Emellett tetten érhető volt benne a modernitásellenesség is, ami a 20. század tapasztalatainak fényében egyáltalán nem meglepő.

Minden eddigi kritika megerősített abban, hogy a népiekről írtak kötetem fontos részét alkotják. Annál is inkább, mert a népiek antiszemitizmusának mértékéről még a szakirodalom is helyenként feltűnő aránytalanságokkal ír. Példa erre Gyurgyák János, aki *A zsidókérdés Magyarországon* című, 2001-ben megjelent eszmetörténeti munkájának 600 oldalából összesen csak 28-at szánt rájuk, kevesebbet, mint Jászi Oszkár, miközben Jászival szemben a népiek hatása ma is meghatározó. Szerencsére a népi íróknak nálam sokkal avatottabb kutatói is

¹⁶ Tegyük hozzá, hogy Veres véleményét a szakirodalom is hozzám hasonlóan értékeli. Lásd pl. AGÁRDI Péter: József Attila és a Márciusi Front. *Irodalomismeret*, 2012/4. 23.

vannak, mint például Standeisky Éva, aki 2007-ben megjelent *Antiszemitizmusok* című kötetében ezt a kérdéskört kimerítően feltárta. Nagy kár, hogy eredményeit nem hasznosították eddig kellő mértékben a szakemberek, sőt különösebb vitát sem folytattak róla. Ha munkámmal csak annyit sikerült elérnem, hogy ezen változtassak, már nem dolgoztam feleslegesen.